

SUDAN'DA 'TÜRKİYE DEVRİNDE' TÜRKLERİN SUDAN'IN GELİŞMESİNE KATKILARI (1821-1855)

Altan ÇETİN* - Alyagout Yousif Hassan AMİD**

Öz

Bu çalışma, Türklerin 1821 yılında Sudan'a hâkim olmalarının akabinde bölgenin gelişmesi için gösterdikleri çabaları konu edinmektedir. Bu faaliyetler en başta Sudan'ın siyasi sınırlarının çizilmesi, siyasi ve idari koşullara dikkat edilerek düzenlemeler yapılmasını içermektedir. Yine Sudan'ın Türkler tarafından kurulan başkenti Hartum'dan yönetilen modern bir idari sistem altında birliğinin sağlanması gibi hususlarla temsil edilmektedir. Hükümet görevlerinde yer alabilecek Sudanlıların istihdamıyla bağlantılı olarak modern eğitim de bu devirde başlatılmıştır. İncelenen devirde tarım sektörüne önem verilmiş, modern tarım makineleri getirilmiş ve Sudanlılar bu konuda eğitilmiştir. Hayvancılığın gelişimi, yeni doğan yavruların korunması ve iyileştirilmesi, endüstrinin gelişmesi yine bu devrede başlamıştır. Özellikle nehir taşımacılığı ile ilgili gemi imalatı Nil Nehri kaynaklarının keşfi ve kullanılmasına önemli katkıda bulunmuştur. Demiryolları, telgraf ve posta, bu dönemde tanınmıştır. Modern ulaşım araçları hem iç hem de dış ticaretin genişlemesine katkı sağlamıştır. Matbaa, ilk kez Sudan'da bu dönemde tanınmıştır. Türklerin Sudan'daki faaliyetleri ve katkıları, bu alandaki başarılar muhtelif siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yönleri içermekte ve etkileri günümüze kadar devam etmektedir. Bu durum bugün Sudan-Türkiye ilişkilerinin gücüne tanıklık etmekte ve geleceğine dair de bir zemin oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Türkiye, Osmanlı, Hartum, Afrika.

Geliş Tarihi: 19 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2022.

Atif Bilgisi: Altan Çetin, Alyagout Yousif Hassan Amid, "Sudan'da 'Türkiye Devrinde' Türklerin Sudan'ın Gelişmesine Katkıları (1821-1855)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 159-180, doi: 10.55773/tda.1105394.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir / Türkiye, altançetin@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2029-1373.

** Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, alyagoutyha@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4837-6253.

Contribution Of Turks To The Development Of Sudan In The 'Turkiye Period' (1821-1885)

Abstract

This study deals with the efforts of the Turks to develop Sudan, starting from the development of the region after the domination of Sudan in 1821. aims to shed light on this issue. These activities primarily include drawing the political borders of Sudan and making regulations by paying attention to the political and administrative conditions. Issues such as ensuring the unity of the country under a modern administrative system managed from Khartoum, the capital of Sudan, which was founded by the Turks, are also represented. In connection with the employment of Sudanese who could take part in government posts, modern education was also introduced in this period. In the period examined, importance was given to the agricultural sector, modern agricultural machinery was brought and Sudanese were trained in this regard. The development of animal husbandry, the protection and improvement of newborn babies, and the development of the industry started in this period. Shipbuilding, especially related to river transport, contributed significantly to the discovery and exploitation of the Nile River resources. Railways, telegraph and post were well known in this period, modern means of transportation contributed to the expansion of both domestic and foreign trade. The printing press was first introduced in Sudan during this period. The activities and contributions of the Turks in Sudan, the achievements in this field include various political, economic, social and cultural aspects, and their effects continue until today. This situation is witnessing the strength of Sudan-Turkiye relations today and lays the groundwork for its future.

Keywords: Sudan, Turkiye, Ottoman, Khartoum, Africa.

Giriş

Başlangıçta şunu ifade etmek, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmada konu edinilen Sudan¹ coğrafyası, günümüz Sudan devletinin sınırlarını oluşturan kısımları kapsamaktadır. Bilindiği üzere Sudan, 1821'deki Osmanlı fethinden önce, müstakil İslâm hanedanları tarafından yönetilmiştir. Söz konusu bu hanedanların ilki, Sudan'ın kuzeyinde konumlanan ve başkenti Sinnar olan *Fûnc Sultanlığı*'dir.² Bunun yanında ülkede batı Sudan'ı kontrol eden ve başkenti el-Fasir olan *Darfur Sultanlığı*, güney Sudan'da başkenti el-Ubeyd olan *Kordofan Sultanlığı* ve başkenti... olan *Abba-siya Tagali Sultanlığı* bulunuyordu.³ Osmanlı Devleti zamanında Sudan ile

¹ Sudan tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Na'üm Şukayr, *Tarihu's-Sudan*, Matbaat Dari'l-Cil, Beyrut, 1981; Ahmet Kavas, *Sudan, DİA*, c. 37, İstanbul, 2009, s. 459-461.

² 1504 yılında Funcların reisi olan Amâre Dünkas, Abdullah Cema'nın önderliğinde daha önce Sudan'a göç etmiş bazı Arap kabilelerinin desteğiyle Alve Krallığı'na karşı çıkmış ve ve Func devletini kurarak Sinnar'ı başkent yapmıştır. Func tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Fadl Hasan, *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-Şarki (1450-1821)*, SUADTek Limited, Hartum, 2003, s. 29-90.

³ Sudan'daki İslâm devletleri tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Fadl Hasan, *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-Şarki (1450-1821)*, yayınevi, yayın yeri, yayın tarihi, s. 91-117.

ilişkilerin⁴, temeline bakıldığında Sultan I. Selim'in (1513-1520) Mısır seferine kadar uzanmaktadır. Osmanlılar, 1517'de Kahire'nin fethinden sonra Mısır'ın güney sınırlarını kontrol altına almak, önlerinden kaçan Memlûkleri ortadan kaldırmak ve Portekiz tehdidine karşı koymak için mücadelelerini ısrarla sürdürmüşlerdir. Nihayet bu seferler, Sudan'ın kuzey ve doğu kesimlerinde -Habeş Eyaleti- Osmanlı idaresinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki etkin varlığı ve bölgenin tamamını kapsayacak şekilde faaliyeti, Mehmet Ali Paşa tarafından 1821'de Sudan'ın ele geçirilmesiyle büyük ivme kazanmıştır.

"Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğullarının Osmanlı Devleti adına bugünkü Sudan'ın idaresini 1821-1882 yılları arasında kendilerine verilen en üst yetkilerle ele geçirdiklerini de ifade etmek yerinde olacaktır. Onların yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde 'Türkiye' adı verilmektedir. Burada görev yapan memurlar Mısır hükümeti tarafından tayin edilmişler ve içlerinde Türk asıllılar olduğu gibi Avrupalılardan da görevliler bulunmuştur. Türkiye dönemi modern Sudan Devleti'nin şekillendiği, millî kimliğin oluştuğu, yabancıların idaresine karşı direnişlerin başladığı dönemdir."⁵

Osmanlı hâkimiyetinde, 1885 yılına kadar uzanan süreçte, Türkler Sudan'da siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan önemli başarılar imza atmışlardır. Bu başarılar Sudan'ın ele geçirilmesinin erken bir döneminde gerçekleşmiş ve Osmanlı varlığının (Türk-Mısır/1820-1822) buradaki doğrudan bir sonucu olarak tezahür etmiştir. Bu dönemdeki değişimi sağlayan unsurlar Mehmet Ali Paşa'nın yönetimdeki Türkler ve Arapça konuşan halk olmuştur. İsmail Paşa'nın iktidarı ile Mehdist devrim arasında geçen ikinci aşamaya gelince, bu dönemde öne çıkanlar ise daha ziyade Avrupalılar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Sudan'ı fethinden, önce bölgede karmaşık bir toplum yapısı bulunmaktaydı. Toplum; hayat tarzı, dil, gelenek ve din açısından farklı gruplara ayrılmıştı. İslâmî etki açısından, biri güneyde (İslâmî olmayan) diğeri kuzeyde (İslâmî) olmak üzere iki farklı toplum kesimi vardı. Arapça, Kuzey'deki yerel dillerin üstünde baskın bir dildi. Türklerin 1821'de Sudan'a girişinden itibaren, Sudan'daki sosyal, ekonomik ve siyasi hayatın çehresi değişmiştir. Öyle ki bölgeyi daha yüksek ve medenî bir düzeye taşıyan husus ise büyük ve geniş bir alanda yürütülen faaliyetlerin başlaması olmuştur. Bu devride Sudan'da ilk kez modern manada idarî, adli ve mali sistemler devreye konulmuştur. Modern eğitim Sudan'da uygulamaya konulurken, modern tarım araçları ile ulaşım vasıtaları da kullanılmıştır. Sudan'ın Osmanlı fethin-

⁴ Türkiye'de çok bilinmeyen bir husus olarak, Türklerin Sudan'daki hâkimiyetinin başlaması ilk olarak Memlûkler döneminde olmuştur. Memlûkler, Nubia'da (yani Kuzey Sudan) İslâmîyet'in yayılmasına büyük katkı sağladılar. Böylece Sudan'ın kuzey bölgelerine hâkim olan Memlûkler, Osmanlıların daha sonraki devirde bölgeyi kontrol etmesini sağlayacak zeminin oluşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca bkz. Said Abdulfettah 'Âşûr, *el-'Asr el-Memâlikî fî Mısır ve Şâm*, Kahire, 1976, s. 77.

⁵ Kavas, "Sudan", s. 462; Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 118, s. 233, Mart-Nisan 2018, s. 160-165.

den önceki iktisadi yapısına bakıldığında bölgedeki İslâm hanedanları ile Mısır arasında ticari ilişkilerin varlığından bahsetmek mümkündür. Sudan'dan Mısır'a ihraç edilen en önemli mallar arasında; deve, fildişi, devekuşu tüyü ve altının olduğu görülmektedir. Sudan, Mısır'dan giysi, metal aletler, parfümler, baharatlar ve askerî makineler ithal ettikleri bilinmektedir. Ancak Sudan'daki İslâm hanedanlarını etkileyen siyasi gelişmeler ticari faaliyetleri ve kervanların güvenliğini de etkilemiştir. Yaşanan bütün bu gelişmelere toplu olarak bakıldığında; Sudan'daki iktisadi yapı bütünüyle bozulmuştur.

1- Osmanlı Devleti'nin Girişinden Önce Sudan'ın Durumu

Nil Nehrinin⁶ büyük havzasının alt kısımlarını içine alan Mısır'ın güneyindeki bölge, 20. yüzyılın başlarında Sudan adını almıştır. Günümüz Sudan Cumhuriyeti'nin egemenliğinde bulunan bu topraklara geçmişte Osmanlılar ve İngilizler ilgi göstermişlerdir. Sudan; münbit toprakları, bol suyu, hayvancılık, altın ve diğer maden kaynaklarıyla da dikkatleri üzerine çekmiştir. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda Mısır-Şam, Yemen ve Hicaz'da hâkimiyetini sağlamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, hâkimiyetini kurduğu bölgelere gereken ve ihtiyaç duyulan her türlü yardımı yapmak konusunda cömert davranmıştır. Bütün bu hâkimiyet sahaları, belli bir müddet sonra Osmanlı Devleti'ne Portekizlileri Kızıldeniz⁷ çevresinden uzaklaştırmak ve Haremeyn-i Şerife'nin güvenliğini sağlamak şeklinde bir sorumluluğu da getirmiştir.⁸

Nakledildiği üzere 16. yüzyılın ortalarında Güney Mısır'dan Özdemir Paşa, Habeşistan'ı ele geçirmek için askerî bir güçle Sudan topraklarına geçmiştir.⁹ Bu sırada *Fünc Sultanlığına* bağlı birçok Müslüman Arap kabilesi destek amacıyla Osmanlılara katılmışlardır. Böylece Osmanlı kuvvetleri, İbrim ve ed-Dur kalelerinin yanı sıra *Fünc Sultanlığına* bağlı iki şehir olan Magkur ve Say'ı da ele geçirmişlerdir. Bu askerî harekâttan sonra *Fünc Sultanlığı*, Kuzey Sudan'daki Osmanlı varlığını tanımıştır.¹⁰ Osmanlı Devleti bu sırada, siyasi ve iktisadi önemi büyük olan Sevakin liman şehrini ele geçirmiş ve sancak beyliğine de Abdulbaki Bey tayin edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Kuzey Sudan'ı 1553'te resmen egemenliği altına almıştır. Bir müddet sonra Musavva ve Serhad şehirleri de zapt edilmiş ve buraları bir eyalet haline getirerek Cidde'ye bağlamıştır. Hatta kısa bir süre sonra buraları deniz harâtları için bir merkez üssü haline getirmiştir.¹¹

18. yüzyılın ortalarında çeşitli sebeplerden dolayı *Fünc Sultanlığı* zayıflamaya başlamış ve Sultan Badin Hemec isimli bakanrı tarafından tahttan in-

⁶ Nil Nehri ile ilgili olarak bkz. Emil Ludwig, *The Nile the Life Story of A River*, Garden City Publishing, New York, 1935.

⁷ Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 32.

⁹ *Osmanlı İdaresinde Sudan*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁰ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 33.

¹¹ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 35.

dirilmiştir. Yerine oğlu Nasır'ın sultan olarak atanmasıyla iç savaş ve kargaşa ülkenin her tarafına yayılmış ve devletin bütün siyasi ve askerî gücü bitme noktasına gelmiştir. Fûnc Hanedanlığının kötü durumunu takip eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Sudan'ı ve Nil havzasını Osmanlı Devleti'ne bağlamak için 1813'te Fûnc hükümetine dostane bir heyet göndermiştir. Heyet, siyasi, iktisadî ve askerî yardımda bulunulacağını bildirmiştir. Aynı sıralarda bölgede gözlemlerde bulunan heyet, Fûnc Hanedanlığının yaşanan son gelişmeler karşısında oldukça yıprandığını ve sarsıldığını tespit etmiştir.¹²

Söz konusu bu rapor ve durum üzerine Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Sultan II. Mahmut'tan Fûnc Hanedanlığı da dâhil tüm Sudan'ı fethetmek için izin istemiştir. Sultan'ın izin vermesinin akabinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 1821'de Sudan'a askerî harekât düzenlemiştir. Nihayetinde Fûnc Hanedanlığı yıkılmış ve toprakları Osmanlı Devleti'nin Mısır valisine bağlı bir haline getirilmiştir. Böylelikle de Sudan'da Osmanlı devri başlamıştır.

2- Osmanlı Döneminde Sudan'da İdari ve Hukuki Sistemin Oluşumu (1821-1885)

Fûnc Sultanlığı'nın ortadan kalkmasının ardından yönetim merkezinin Sinnar'dan Hartum'a taşınmasıyla Sudan'da yeni bir dönem başlamıştır. *Fûnc Sultanlığı* (1505-1821), döneminde Sudan'da, bir yandan merkezî bir idare varken ve diğer yandan ise âdem-i merkezîyet sistemi uygulanmıştır. *Fûnc Sultanlığı*, bir kısmı başkent Sinnar'a, diğeri ise Abdlab (Fûnc müttefikleri) tarafından yönetilen bölgelere ayrılmıştır. Buradaki yetkililer Fûnc Sultanı tarafından görevlendirilmişlerdir. Osmanlı Devleti, bir dizi bürokratik mekanizmalardan oluşan bir devlet olduğu için fethettiği yerlerde bir takım idarî birimler kurulmasını sağlamıştır. Yeni yönetim, ilk kez Sudan'da bölgeler arası bir devlet bürokrasisinin kurulmasını zemin hazırlamıştır. Türklerin fethiyle Sudan tarihinde ilk kez ülkenin kuzeyi ve güneyi tek bir siyasi varlık olarak birleştirilmiştir. Osmanlı kurumlarının teşekkülüyle günümüzün çağdaş Sudan'ının sınırları (bölünmeden önceki haliyle) şekillenmeye başlamıştır.¹³

Osmanlı dönemiyle birlikte kentleşme ve merkezleşme yeni bir ivme kazanmıştır. Sudan'da modern idarî teşkilatın ortaya çıkışı Osmanlı idaresiyle (1821-1885) bağlantılı olarak şekillenmiştir.¹⁴ Bilindiği üzere hükümdar, Sudan'daki idarî ve askerî otorite hiyerarşisinin en tepesinde yer almaktadır. Sonra müdürlükler gelir ve her ilçede bir mümessil, yardımcı ve hâkim görevlendirilmektedir Osmanlı yönetimi altında, bir merkezleştirme sistemi uygulanmış ve ilk olarak, Sudan, altı müdürlüğe bölündüğü için merkezîyetçi bir sistem devreye konulmuştur. Bunlar; Dongola, Berber, Hartum, Sinnar, Fazugli, Kordofan şeklinde sıralanmaktadır. Bunların yanı sıra 1840'ta Taka müdürlüğü eklenerek bölgedeki müdürlük sayısı yediye çıkarılmıştır.¹⁵

¹² Muhammad Fuad Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, Dar el-Fikr el-Arabia, 1971, s. 20.

¹³ Şukri, *el-Hukm el-Misri*, s. 21.

¹⁴ Hasan, *Mukaddime fi târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye*, s. 81.

¹⁵ P. M. Holt, *Modern History of the Sudan*, London, 1961, s. 140.

Ancak bu merkezileştirme sistemi, Mısır Valisi Mehmet Said Paşa (1854-1862) döneminde âdem-i merkeziyet sistemine dönüştürülmüş ve ülke dört müdürlüğe bölünmüştür. Bunlar; Taka, Kordofan, Dongola ve Hartum şeklinde belirlenmiştir. Mehmet Said Paşa, 1857'de Sudan'ı ziyaret ettiğinde bu idarî sistemin başarısızlığını görünce merkeziyetçi sisteme dönülmesini istemiştir. Bu devirde şeyhlerin ve vatanseverlerin ülkeyi yönetmek için görevlendirildikleri görülmektedir. Böylece Sudan'da ilk olarak Mehmet Said Paşa döneminde; Şendi, Kassala, Kordofan ve Hartum'da yerel konseyler kurulmuştur. Bu konseylerin üyeleri kendi bölgelerinde düzeni sağlamak ve vergi toplamakla görevlendirilmişlerdir.¹⁶

Hidiv İsmail Paşa (1863-1879) dönemindeki idarî sistem, Doğu Sudan'ın (Taka) yönetimi Hartum'dan ayrılarak doğrudan Kahire'ye bağlı bağımsız bir müdürlük haline getirilince çeşitli değişiklikler ve gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca Berber Müdürlüğü de ayrılarak doğrudan Kahire'ye bağlanmıştır. Hidiv İsmail Paşa döneminde idarî saha; Sevakın, Massava, Bahr al-Gazal ve Darfur ile birlikte genişlemiştir. Darfur, bu dönemde ilhak edilmiş ve yenilen Darfur Sultanı İbrahim öldürülmüştür. Bu süreçte Darfur; Fasher, Shanga, Kabkabiya ve Bara şeklinde dört ayrı bölgeye ayrılmıştır. Bu müdürlüklere, güvenliği sağlamak ve vergi toplamak için yöneticiler ve bir dizi kâtip, muhasebeci, hâkim ve askeri birlik gönderilmiştir.¹⁷

Mehmet Ali Paşa döneminden başlayarak, Sudan'da bazı üst düzey makamlara yabancılar *paşalık* unvanı verilerek yönetici olarak atanmışlardır. Bu atamaların en belirgin örnekleri ise Darfur Müdürlüğü'ne tayin edilen Avusturyalı Salatin Paşa ile Osmanlı döneminde Sudan'ın son hükümdarı olan İngiliz Gordon Paşa olmuşlardır. Bu tayinlerdeki asıl amaç onların bilgi ve deneyimlerinden devlet idaresinde yararlanmak ve Afrika'da büyük bir güç haline gelmek şeklinde tezahür eden anlayışın yattığını söylemek yerinde olacaktır.

2.1. Yerel Unsurların Yönetime Katılımı

Türkler, Sudan'ı kalkındırmak için modern bir idarî sistem kurdular; bu sayede Sudan, müdürlüklere bölündü ve her müdürlüğün başına bir müdür tayin edildi. Müdürlükler ise merkezlere bölünmüşler ve her merkezin başına da bir memur getirildi. Merkezler ise köylere ayrılmış her köyün başında hükümeti çeşitli yönlerden temsil eden ve yerel sorunları ve anlaşmazlıkları çözen bir şeyh görevlendirilmişti. Bu yeni idarî sistem, güvenliğin oluşmasını sağladığı gibi Sudanlıların sosyal ve ekonomik koşullarını geliştirmeye ve iyileştirmeye de katkı sağlamıştır.¹⁸

Yerel unsurların yönetim ve idareye katılımıyla Sudanlılar, ülkelerindeki hükümetin sorumluluk alanlarını öğrenmişlerdir. Bu itibarla onlar yönetime

¹⁶ Mekki Şübeke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n Neşr, Kahire, 1964, s. 137, 138.

¹⁷ Şübeke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 162; Kavas, Sudan, s. 461.

¹⁸ Şukayr, *Tarihu's-Sudan*, s. 258.

katkı sağlamaları için yetiştirilmişler ve nitelik kazanmaya çalışmışlardır.¹⁹ Bu nedenle Sudanlılar, çeşitli işlere girip aylık maaş ile çalışmışlar ve Osmanlı üniforması giymişlerdir. Bu dönemde bazı önemli bakanlıklara gelen Sudanlılar ise şunlardır: Bahr el-Gazal Müdürlüğüne Yusuf Bey, al-Şalali, Kordofan Müdürlüğüne Elias Paşa, Umm Barir, Darfur Müdürlüğüne Âdem Bey, Amer ve Hartum Müdürlüğüne Ahmed Paşa Ebu Sen görev almışlardır.²⁰

2.2. Yargı Sistemi

Sudan'ın fethi, Sinnar Hanedanlığının yıkılması ve başkentin Sinnar'dan Medani'ye taşınmasından sonra Sudan Yüksek Mahkemesi kurulmuş ve burada İslâm hukukuna dayalı uygulamalar yürürlükte kalmıştır. Sudan'da yargıyı ilk yürüten Şeyh Ahmed es-Salavî olmuştur.²¹ Ayrıca batı yasalarından etkilenen sivil ve askeri yasaların da devreye sokulduğunu söylemek yerinde olacaktır. Böylece, Sudanlılar, Avrupa yasalarına ilk kez aşına olmuşlardır. Bu dönemin başında, yetkili din temelli (şeriat) mahkemeler, ceza davaları, mali ve ailevi işlemler de dâhil olmak üzere tüm davalara bakılmıştır. Sonra din temelli (şeriat) mahkemelerin yetkileri, şahsî statülerle sınırlı kalacak şekilde yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Ceza davaları ise müd yetkisine verilmiştir.²²

Ayrıca Hartum da Sudan hâkimi tarafından yönetilmiştir. Sudan Temyiz Konseyi adında bir yüksek mahkeme de kurulmuştur. Sudan baş yargıçlığı yargı işlerini denetlemek ve düzenlemek üzere ilk defa Osmanlı döneminde oluşturulmuştur. Böylece geniş bir bürokrasi ağının teşekkülü ile devlet otoritesi tam anlamıyla sağlanmaya çalışılmıştır.²³

3- Sudan'da Çağdaş Kurumlar ve Alt Yapının Kurulması

3.1. Modern Şehirlerin Kuruluşu: Hartum Şehri

Hartum, bugün Sudan Cumhuriyeti'nin başkenti, Alva Krallığı'nın başkenti Soba'nın ihtişamının varisi ve Abdellab Şeyhliği'nin başkenti olan Gari'dir. Burada Beyaz Nil²⁴ ile Mavi Nil²⁵ buluşur ve oradan Büyük Nil, kuzeydeki Mısır'a doğru seyrine başlar. Türkler, Sudan'a geldiklerinde, Fünc Hanedanlığı'nın başkenti Sinnar'ın yerine başkentlerini Hartum'da inşa ettiler. Hartum'un kuruluşu, Türklerin bugüne kadar gelen Sudan'daki en önemli faaliyetlerinden biridir.²⁶

¹⁹ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fî Nitâk al-Alakat beyn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniy-ye hatta âm 1863*, Matbaât Lecne al-Bayan al-Arabî, al-Kahirata, Kahire, 1955, s. 40.

²⁰ Muhammed Ahmed el-Cebri, *Fî Şe'nillah Ev Tarih es-Sudan Kema Yarvîh Ehluhu*, Dar el-Fikr el-Arabî, Kahire, 1947, s. 26.

²¹ Ahmed bin Al-Hajj Abu Ali, *Mahtutat Katib eş-Şuna fî Tarih es-Saltana es-Sinaria ve el-İdara el-Misriah*, (Tahkik: Al-Shater Busaili Abdul Jalil), Dar İhya el-Kitab Al-Arabî, Kahire, 1961, s. 101.

²² Muhammed İbrahim Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, 2. baskı, Dar Al-Jeel, Beyrut, 1979, s. 39.

²³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 40.

²⁴ Moorehead Alan, *The White Nile*, The Reprint Society, London, 1960.

²⁵ Moorehead Alan, *The Blue Nile*, Hamish Hamilton, London, 1922.

²⁶ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 5.

Emir İsmail, (İsmail Hidiv Paşa mı) Sudan'a girdiğinde de Sinnar'ı yönetim merkezi olarak kullanmıştır. Ancak ağır iklim şartları ve şiddetli yağış nedeniyle başkentin kuzeydeki Vadmadani'ye taşınmasını emretmiştir. Bilindiği üzere Mehmet Ali Paşa, 1824'te Defterdar Hüsrev Mehmet Bey'i Sudan'a göndermiştir. Hüsrev Bey, Hartum'dan geçtiğinde, burasının bölgedeki ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğunu, stratejik ve askerî açılarından taşıdığı önemi yakından görmüştür.²⁷ Bu nedenle Hüsrev Mehmet Bey, Hartum'da bir kale ve askerî garnizon kurarak burasını yeni başkent olarak belirlemiştir. Bu gelişme ise modern Sudan Devleti'nin temellerinin atılmasını sağlayan önemli bir karar olmuştur.²⁸

Balıkçılar için küçük bir köy olan Hartum, kısa sürede çarşuları, camileri ve diğer idarî binalarıyla Türkler tarafından yaşanabilir bir yer haline getirilmiştir. Hurşit Paşa, 1826'da buraya bir cami, ordu kışlası inşa ettirerek bazı önemli devlet kurumlarını Hartum'da oluşturmuştur. Bugün hala kullanılmakta olan Cumhurbaşkanlığı sarayı ayrıca hastane, barut fabrikası, büyük bir cephanelik kurularak mühimmat üretimi de burada yapılmıştır. Demir dökümhanesi, tersane ve ticaret için depo da bu süreçte inşa edilmiştir. Bu dönemde ilk defa Hartum'da konsolosluklar açılmıştır ki bunlardan ilki Fransa Konsolosluğu olmuştur. Ayrıca Sudan'daki Avrupalı tüccarlar da faaliyetlerine başlamışlardır. Yine dünyanın her yerinden kâşifler ve coğrafyacılar da Sudan'a gelmeye başlamışlardır.²⁹

Osmanlı yetkilileri, halkı Hartum'da yapılar inşa etmeye teşvik etmek için tuğla ve kereste dağıtmıştır. Hartum, 1824'te 15 bin kişiye ulaşan nüfusuyla hızla büyümüştür.³⁰ Bu esnada Hartum'da yaşayan ahalî üç farklı gruptan oluşmaktaydı. Doğulular, Avrupalılar, Arap ve Arap olmayan Sudanlılar şeklindeydi. Doğu grubu Türkler, Mısırlılar ve Suriyelilerden oluşuyordu. Doğu grubunun, 1880'deyaklaşık 70 bin kişiden oluşmaktaydı ki en büyük yabancı grup olarak da bilinmekteydi.³¹

Sudan'daki Avrupalı gruba gelince, çoğunluğunu Yunanlılar, İtalyanlar ve Avusturyalılar oluşturuyordu. Bunlar Osmanlı ordusunda teknisyen ve mühendis olarak ayrıca ticaret, tıp, bakkal ve fırınlarda çalışıyorlardı. Osmanlı döneminin sonunda Hartum'daki yabancıların sayısına bakıldığında 245 ailenin varlığı dikkatleri çekmektedir. Bu ailelerin gruplara göre dağılımına bakıldığında ise yüz Rum, kırk Alman, kırk Avusturyalı, yirmi Fransız, yirmi Rus, on beş İtalyan ve on Ermeni aileden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bunların arasında İngiliz tüccarlar ve seyyahlar dışında İngiliz ailelerin olmadığı görülmektedir.³²

²⁷ Dirar Saleh Dirar, *Tarih es-Sudan el-Hadis*, Al-Hayat Kütüphanesi, Beyrut, 1968, s. 59.

²⁸ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s.29.

²⁹ Ahmed Sayed Ahmed, *Tarih Madinat Al-Hartum: Taht Al-Hukm Al-Masrı, 1820-1885*, s. 273.

³⁰ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 21.

³¹ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 44.

³² Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

Türkler, Hartum'un yanı sıra Kesele ve Famka gibi modern tarzda başka şehirler de kurmuşlardır. Ayrıca Türkler, Kızıldeniz kıyısında ve Sudan'ın eski limanının bulunduğu Sevakin şehrini de yeniden inşa etmişlerdir. Bu durum, Sudan'ın her yerindeki ulaşım ve ticaret hareketine de yansımıştır. Ayrıca Kordofan'da Osmanlı yönetiminin merkezi haline gelen el-Ubeyd şehrini ve Darfur'da da yine Osmanlı idaresinin merkez olarak kullandığı el-Fâşir şehrini yeniden inşa etmişlerdir.³³

3.2. Yabancı Konsolosluklar

Avrupalılar, Osmanlı yönetimiyle birlikte Sudan'a girmişler ve bazı aktörler de buna yardımcı olmuşlardır. Bu aktörler; Sudan'ın Osmanlı yönetimi altında tanık olduğu güvenlik ve istikrar, Sudan, Mısır ve dış dünyayı birbirine bağlayan ulaşım araçlarının geliştirilmesi, Sudan'daki ticaret patlaması, çok sayıda Avrupalı tüccarın yabancı imtiyazlardan yararlanarak Sudan'a girmesine zemin hazırlamıştır.

Avrupalıların Sudan'da sayılarının çok olması sebebiyle, işleriyle ilgilenmek ve hükümetle ilişkilerini düzenlemek için konsolosluklar kurulmuştur. Böylece Hartum'da Fransa, İngiltere, Yunanistan, Avusturya, İtalya, İran ve Amerika konsoloslukları açılmıştır.³⁴ Bu konsoloslukların en eskisi 1839'da açılan Fransız Konsolosluğudur. Bundan sonra 1853'te Avusturya Konsolosluğu ve daha sonrada 1858'de İngiliz Konsolosluğu açılmıştır. Bu konsoloslukların yanı sıra İtalya, Amerika, Yunanistan ve diğerleri de dâhil olmak üzere konsolosluklar faaliyete geçmiştir.³⁵

Sudan'a gelen konsoloslar, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde nasıl göreve geliniyorsa o yolla atanmışlardır. İlgilin devletin İstanbul'da bulunan büyükelçisinin konsolos atayarak padişaha kabul verilmesi talebinde bulunması halinde padişah kabul ederse agraman/kabul verilir ve yetkili makamlara bildirilirdi. Konsolosların vekillerine gelince, onlarda görevlendirilmesini istedikleri vekilleri valiye bildirdikten sonra valinin onayı ile görevlendirilirler ve daha sonra onay Sudan'daki yetkili makamlara iletilirdi.³⁶

Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle ilişkilerindeki gelişmeler, Sudan'a da benzer şekliyle yansımıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu, 1854'te Yunanistan ile ilişkilerini kestiğinde, Sudan'daki tüm Yunan vatandaşlarına ülkeyi terk etmeleri için on beş gün süre verilmiştir.³⁷

3.3. Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı döneminden önce, Sudan toplumu tarımsal faaliyetlerde bulunduğu için yerleşik hayata dayalı bir yaşam sürmekte İslâmî eğitim-kültür

³³ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 105.

³⁴ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

³⁵ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

³⁶ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alagat bayn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniyye hatta âm 1863*, s. 25.

³⁷ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alagat bayn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniyye hatta âm 1863*, s. 26.

konusunda bilinç sahibi idi. Şeyh, temel dinî eğitim olarak Kur’ân-ı Kerim’i ve dinî ilimleri öğretirken okuma-yazma da talim edilirdi. Bu din eğitimi Sudan’ın şehir ve köylerindeki cami okullarında da yaygındı. Bunlar “Halve” adı verilen eğitim kurumlarıdır. Buralarda 7-15 yaş arasındaki çocuklara 8 yıl süren ve malikî fıkıhını temel alan Kur’ân eğitimi veriliyordu. Hükümet de bu dinî okullara ilgi göstermekteydi. Buralarda ders veren şeyhlere ve hocalara, maaşlar ve bağışlar verilmekteydi Mısır’daki el-Ezher’e birçok Sudanlı öğrenci gönderilmekteydi. Amaç, öğrencilerin el-Ezher’de eğitim görmeleri ve Sudan’da din eğitimi veren geleneksel (sufilelerin) şeyhlerin yerine Sudan’a eğitmenlik yapmak üzere dönmeleriydi. el-Ezher’deki Sudanlı öğrencilere maaş ve vergi muafiyeti gibi teşvikler de verilmiştir.³⁸

Sudan’a ilk olarak sivil ya da modern eğitim, Osmanlı döneminde girmiştir. Sudan’da ilk modern okul Hidiv Abbas Paşa döneminde 1853’te açılmıştır. Bu okullarda Türk ve Mısırlı çalışanların çocukları ile Sudanlı ileri gelen ailelerin çocukları bir arada eğitim görmüşlerdir. Diğer aileler ise çocuklarını dini eğitim verilen Halve’ye göndermeyi tercih etmişlerdir.³⁹

Hidiv İsmail Paşa döneminde Hartum, Berber, Dongola, Taka ve Kor-dofan’da beş okul açılmıştır. Bu okullarda matematik, geometri, hat sanatı, Arapça, Türkçe ve Fransızca dilleri öğretilmiştir. Sudan idarecilerinden Mümtaz Paşa ise 1871’de yabancı mühendis ve teknisyenlerin yerini alması amacıyla mühendislik ve ziraat sanatlarından eğitilmek üzere yüz genç Sudanlıyı Mısır’a göndermiştir.⁴⁰ Sudan’daki modern eğitim deneyimi, yöneticiler, küçük çalışanlar, telgraf çalışanları (kâtipler ve muhasebeciler) ve askerî cephanelikten sorumlu görevlilerden müteşekkil bir kadronun oluşmasını da beraberinde getirmiştir.⁴¹

Osmanlı idarecilerinden Cafer Mazhar Paşa ise halk sağlığına ilgi duymuş⁴² ve Hartum Hastanesi’nde temel tıp ve eczacılık eğitimi almak üzere 20 öğrenciye eğitim vermeyi planlamıştır. Ayrıca Mısır’dan Sudan’a daha fazla doktor gönderilmesini talep etmiştir.⁴³ Osmanlı döneminde halk sağlığı alanındaki idarî faaliyetler, marketlerde gıda ve etin denetlenmesi, bataklıkların doldurulması ve sivrisineklerle mücadeleyi gerektiren idarî düzenlemelerin çıkarılması, piyasaların düzenlenmesi ve fiyatların belirlenmesini kapsayacak şekilde yapılmıştır.⁴⁴

Osmanlı döneminde Sudan, misyonerler tarafından desteklenen yabancı okulları olan yeni bir eğitim türüne de tanık olmuştur. Misyonerler, Sudan’daki faaliyetlerine 1843’te, Hartum’da yaşayan Avrupalıların çocukları-

³⁸ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 126.

³⁹ Bashir Koko Hamida, “*el-Hidiv İsmail ve el-Talim ed-Dini ve el-Medani fi es-Sudan 1863-1879*”, *Macalat Dirasat Sudaniya*, c. 16, S. 2, Hartum, 1982, s. 111.

⁴⁰ Şübeyke, *Sudan Abre’l-Kurûn*, s. 171.

⁴¹ Yusuf Fadl Hasan, *Melamih el-AlaKat es-Sudaniyah at-Turkiyye*, Afrika ve Asya Araştırmaları Enstitüsü, Hartum, 2004, s. 118.

⁴² Şukri, *Al-Hukm al-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 98.

⁴³ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 127.

⁴⁴ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, London, 1959, s. 54.

nı eğitmek için bir okulun açılmasıyla başlamışlardır. Bu okulun müfredatı teknik ve bilimsel konuları, beşerî bilimleri, Arapça, Fransızca ve İtalyanca dillerini de kapsayacak şekilde yapılmıştır. İtalyan uzmanların gözetiminde marangozluk, demircilik, dokuma ve ayakkabıcılık gibi meslekî eğitim bölümleri açılmıştır. Ayrıca buraya ticarî bir bölüm de eklenmiş ve buradan mezun olan öğrenciler devlet dairelerine atanmıştır.⁴⁵ Osmanlı döneminde başlayan eğitim alanındaki bu modernleşme hareketi, diğer alanlarda olduğu gibi, daha sonra Mehdi döneminde (1881-1898) iptal edilmiştir.

3.4. Demiryolunun İnşası

Sudan'da demiryolu hattı inşa etme fikri ilk kez Mehmet Ali Paşa döneminde rastlar. Ancak o dönemde gerçekleştirilemeyen bu fikir, Hidiv İsmail Paşa devrinde demiryolu inşaatının başlamasıyla hayata geçmiştir. İsmail Paşa döneminde Sudan'ı çağdaşlaştırmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu yolda Hidiv İsmail Paşa'nın kendi döneminde ulaşmak istediği hedeflerden biri de Sudan'a Batı teknolojisinin getirilmesiydi. Bu sebeple o, Sudan'ı demiryolları, nehir vapurları, telgraf ağları ve postane hizmetleri gibi yeni imkânlarla tanıştırtarak burayı çağdaşlaştırmaya çalışmıştır.⁴⁶

Hidiv İsmail Paşa devrinde, 1863'te Sudan Şirketi kurulmuştur. Bu şirketin amacı demiryolları inşa etmek ve nehir taşımacılığını yeniden canlandırmak şeklinde belirlenmiştir Sudan Şirketi, Avrupa'daki finans kurumları tarafından finanse edilen beş milyon frank sermayeli bir limitet şirkettir.⁴⁷ Ancak bu şirketin hedeflediği işi yapamadığı görülmektedir. Şirket, Sudan'da demiryolları inşa edemediği gibi nehir ulaşımını da faaliyete geçirememiştir. Nihayetinde şirket 1868'de tasfiye edilmiştir.⁴⁸

Akabinde Kahire ve Hartum arasındaki demiryolu projesini uygulamak için hükümet, 1868'de İngiliz mühendis Perry Walker ile Mısır'ın güneyindeki Korskovy'den Kuzey Sudan'daki Abu Hamad'a giden rotayı incelemek üzere sözleşme yapmıştır.⁴⁹ Mart 1869'da Walker, raporunu hükümete sunmuş, Şubat 1871'de hükümet, Sudan'ı Mısır'a bağlayan bir demiryolunun gerekli tasarımlarını yapmak için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda İngiliz mühendis Fowler ile beş yıllık bir süre için sözleşme yapmış ve ardından Nil'de seyrüsefer geliştirmenin yolları araştırılmıştır. Nihayet Şubat 1873'te Fowler raporunu hükümete sunmuştur.⁵⁰

Bütün bu çabalar, Sudan'da bir demiryolu hattı kurma hayalinin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Vadi Halfa ile Ambkal arasında 1875'te 266 km uzunluğundaki ilk hat inşa edilmiştir. Böylelikle 1877'de demiryolu Saras'a ulaşmıştır. Ancak malî sıkıntılar nedeniyle hattın inşası burada durdurul-

⁴⁵ Bashir Koko Hamida, *el-Hidiv İsmail ve et-Talim ed-Dini ve el-Medeni fi es-Sudan 1863-1879*, s. 116.

⁴⁶ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

⁴⁷ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

⁴⁸ Robert Collins, *History of Modern Sudan*, Cambridge University, 2008, s. 35.

⁴⁹ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 175.

⁵⁰ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

muştur Hattın ilave edilen 141 km'lik kısmıyla Ağustos 1885'te demiryolu Akash'a kadar uzatılmıştır. Gordon Paşa güçlerinin Hartum'da yenilmesiyle inşaat yeniden durdurulmuştur.⁵¹ Her halükarda bu devirde Sudan'da çok önemli bir girişim olarak demiryolu inşası başlamış ve şartların imkân verdiği nispette proje gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

3.5. Postane ve Telgraf Teşkilatının Kurulması

Sudan'da ilk postane, Osmanlı döneminde, 1867'de Sevakin ve Vadi Halfa'da açılmıştır. Dongola ve Hartum'da 1873'te açılan postaneleri, 1877'de Sinnar, Kadarif, Faşir ve Faşo'da açılanlar takip etmiştir. Hartum, posta servisi merkezi olduğu için buradan Kahire'ye ve Sudan'ın farklı bölgelerine posta ulaştırılmıştır. Posta, Hartum'dan Sevakin'e haftada bir taşınmıştır. Sevakin, Massava ve Taka'da da birkaç postane kurulmuştur.⁵²

Posta hizmetine ek olarak, Sudan'ı Mısır'a, diğer tarafta Sudan'ın sair bölgelerine bağlamak için bir de telgraf hattı ağı kurulmuştur. Kahire'den Hartum'a giden hat, en önemli telgraf hattı olmuştur. Bu hattın inşası 1863'te başlamış ve 1866'da Vadi Halfa'ya, 1870'te Hartum'a ve 1874'te Sevakin'e ulaştırılmıştır.⁵³ Sevakin ile Kassala arasında 1875'te yeni bir hat kurulmuştur. Ardından Berber'den Kassala'ya telgraf telleri uzatılmış ve 1877'de ise Hartum'dan Darfur'a bir hat uzatıldığı görülmektedir. Böylelikle kısa sürede telgraf hattı, posta servisi ile senkronize edilerek bir iletişim ağı kurulmuş ve Sudan'ın farklı bölgelerinde telgraf hatları temin edilmiştir. Ancak 1885'te yaşanan Mehdi ayaklanması sonrasında posta ve telgraf hizmetlerinin kapatıldığı görülmektedir.⁵⁴

3.6. Nil Ulaşımı

Osmanlı döneminden önce Sudan'da nehir ulaşımı ve geçişler için küçük tekneler kullanılıyordu. Nil Nehri, Nil Havzası bölgesinde önemli bir ulaşım aracı olarak Mısır ile Sudan arasındaki ticaret alanı genişleyince nehir taşımacılığı da bu süreçte başladı. Nehir taşımacılığı, vapurların hareketini engelleyen bir dizi şelalenin varlığı da dâhil olmak üzere bazı zorluklarla karşılaştı. Bu engelleri ortadan kaldırmak için şelaleleri kazmak maksadıyla Mısır'dan kazma makineleri getirildi. Vapurların Asvan'daki ilk şelaleden Hartum'daki son şelaleye geçmesini sağlamak için birkaç kanal kazıldı.⁵⁵

Bu zorlukların üstesinden geldikten sonra ilk modern gemiler Sudan'da görülmeye başladı. Sudan'daki vapurlardan Hidiv adlı vapur çift pervaneli olup diğerleri yandan çarklıdır. Bu vapurların tamamı odun yakıtı ile çalışan araçlardı ki Hartum'da lazım olan odun için zengin kaynak bulunmaktaydı. İlk vapurların çoğu zor koşullar altında Mısır'dan getirildi. Bu durum, hü-

⁵¹ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 248.

⁵² Collins, *History of Modern Sudan*, s. 36.

⁵³ Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 248

⁵⁴ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 173.

⁵⁵ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 60.

kümeti, Hartum'da odun yakıtı kullanan yandan çarklı gemilerin üretildiği bir tersane kurmaya sevk etti. Bu durum nehir taşımacılığına büyük fayda sağladı ve Beyaz Nil, Yukarı Nil Havzası'na bağlandı. Bu şekilde Sudan'da önemli bir nehir trafiği oluşturuldu.⁵⁶ Nehir taşımacılığının geliştirilmesi, Mısır ve Sudan arasındaki ticarî, siyasî ve sosyal ilişkilerin gelişmesine de önemli bir katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler o zamana kadar bilinmeyen Nil'in kaynaklarını keşfetme seferlerinin başlamasına da katkıda bulunmuştur.

3.7. Nil Kaynaklarının Keşfi

Osmanlı İmparatorluğu'nu Sudan'ı ele geçirmeye iten sebeplerden biri, Mısır'ın yaşamında büyük ölçüde dayandığı Nil sularını güvence altına alma arzusuuydu. Eski ve modern zamanlardan beri Habeşistan, Nil'in yönünü değiştirmekle tehdit etmekteydi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin, Habeşistan'ı Nil'in sularını Mısır yönünde kesmeye teşvik etmesinden endişe ediyorlardı.⁵⁷ Bu nedenle Osmanlılar, suları güvence altına almak için Nil'in kaynaklarını keşfetmekle ilgilendiler ve bunun için Osmanlılar ve yabancılar tarafından yürütülen bilimsel gezilere büyük meblağlarda para harcadılar.⁵⁸

Osmanlı hükümeti, 1839-1842 yılları arasında Nil'in kaynaklarını keşfetmesi için Beykbaşı Selim Kubtan'ı göndermiş ve Kubtan, ardi ardına üç gezi yapmıştır.⁵⁹ Kubtan Selim'in seyahatleri sayesinde; Nil'in sadece Habeşistan'dan kaynaklandığına dair uzun zamandan beri yaygın olan yanlış sona ermiş ve Beyaz Nil'in ekvator kaynaklarından çıktığı anlaşılmıştır. Ayrıca Nil kaynaklarının yakınında yaşayan halklar İslâmiyet'i tanımış ve bazıları da bu dini benimsemiştir.⁶⁰

Bu geziler Avrupalı bilim kuruluşlarını da harekete geçirmiş ve onları Nil Nehri'nin geçtiği bölgeleri keşfetmeye teşvik etmiştir. Böylece bu geziler zamanla daha fazla keşif gezisinin yolunu da açmıştır.⁶¹ Ancak bu keşif gezileri bölgede Avrupa sömürgeciliğinin yayılmasını da hızlandırıyordu ki Avrupalılar, Nil'in kaynaklarını keşfettikten sonra bölgeyi sömürmek, kaynaklara el koymak üzere buraya gelmişlerdir.⁶²

3.8. Matbaa

Sudan'da Türklerin başarılarından biri de matbaadır. Sudanlılar, Türkler ile ilk kez matbaayı öğrenmişlerdir. Türkler, Sudan'a malî belgeleri ve diğer resmî belgeleri basmak maksadıyla küçük bir taşbaskı aleti getirmişlerdir.

⁵⁶ Hill, *Egypt in the Sudan*, 62.

⁵⁷ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 130.

⁵⁸ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 131.

⁵⁹ Bu gezi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Beykbaşı Salim Kubtan, *Rihle ilâ 'Eâli en-Nil el-Abyad 1839 - 1840*, el-Müessese el-Arabiye li'd-Dirasat ve en-Neşr, Beyrut, 2002.

⁶⁰ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 174.

⁶¹ Kerküklü Mehmed Mihri, *Rihlat Misr ve es-Sudan*, 1.Baskı, Matbaat el-Hilal, Kahire, 1914, s. 230.

⁶² Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 131.

Bu matbaa sayesinde matbaacılık ve yayıncılık faaliyeti ülkede gelişmiştir. Sudan halkı matbaacılık konusunda deneyim kazanmış ve bu durum kültürel harekete de katkı sağlamıştır. Ayrıca, hükümetin kâğıt ve defter ihtiyacını karşılamak için bir kâğıt üretim tesisi de kurulmuştur. Bu çabalar, Sudan'daki Osmanlı dönemi arşivlerinin de çekirdeğini oluşturmuştur. Bu devre ait belgelerin bir kısmı şu anda İstanbul, Kahire ve Hartum arşivlerinde bulunmaktadır.⁶³

4- Sudan'da Ticaret, Tarım ve Hayvancılığın Geliştirilmesi

4.1. Ticaret

Osmanlı döneminde Sudan'da ticaret, güvenliğin ve istikrarın oluşması, ulaşım araçlarının gelişmesi ve çeşitli kaynaklardaki zenginleşme ile büyük bir gelişme yaşanmıştır. Ayrıca çok sayıda Avrupalı tüccar, 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu genelinde kendilerine tanınan imtiyazlardan yararlanarak Sudan'a girmişlerdir.⁶⁴

Osmanlı döneminde Hartum, ülkenin başkenti olarak siyasî önemin yanı sıra ekonomik açıdan da büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Başta fildişi ve devekuşu tüyü tüccarları olmak üzere yerli ve Avrupalı büyük tüccarlar için bir merkez haline gelmiş, yurtiçinden ve yurtdışından her türlü mal ve ürün yüklü konvoylar buraya gelmiştir. Türkler Hartum'da çeşitli mallara dair büyük bir pazar kurmuşlardır.⁶⁵ Osmanlı Devleti dâhilinde işlemlerde kullanılan ve İstanbul ve Kahire'den gelen para birimi, bu ticarete kullanılmıştır. Ayrıca Türkler, Hartum Tüccar Meclisi'ni de kurmuşlardır. Bu devride yürürlükte olan ticaret kanunları, Osmanlı'da cari ticaret kanunlarına dayanmıştır.⁶⁶

Hartum pazarlarına ek olarak, Sinnar, el-Ubyad, el-Fâşir, Şendi, Barbar, Dongola, Kassala ve Sevakin gibi diğer büyük şehirlerin pazarları da gelişmiştir. Kızıldeniz kıyısında ve ülkenin ana limanı olan Sevakin, en önemli ticaret şehirlerinden biri Olmuştur. Türkler, şehri ve limanını yeniden inşa etmek için büyük çaba sarf etmişlerdir.⁶⁷

Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasıyla Sevakin Limanı'nın önemi artmıştır. Bu durum, Sevakin'de ticaretin gelişmesine yol açmış ve çok sayıda Sudanlı ve Avrupalı ticaret acenteleri kurulmuştur. Sevakin, Sudan'ın çeşitli bölgeleriyle ticarî hareket üzerinde önemli etkisi olan bir yol ağına bağlı hale gelmiştir. Bütün bunlara hep birlikte bakıldığında 1869'da Sevakin'e giren

⁶³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s.37.

⁶⁴ Al-Ghanim, Süleyman Muhammed, *Kira'a Cedide li-Siyaset Muhammed Ali Paşa et-Tavasuiyye (1811-1840) fî el-Cezire el-Arabiyye ve es-Sudan ve el-Yunan ve Suriye*, 1. Baskı, el-Merkez es-Sekafi e-Arabî, el-Dâr el-Beyda, 2004, s. 172.

⁶⁵ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fî es-Sudan 1841-1881*, s.165.

⁶⁶ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fî es-Sudan 1841-1881*, s. 165.

⁶⁷ Sevakin Türkler için hala önemli ve 2017'te Türkiye hükümeti, şehri yeniden inşa etmek için Sudan hükümetiyle bir anlaşma imzaladı.

gemi sayısı 146'ya ulaşmıştır. İlerleyen süreçte 1871'de 201 gemi yer alırken 1877'de bu sayı 230 gemiye ulaşmıştır ki tonajları 80.523 tona erişmiştir.⁶⁸

Bu devirde Sudan'ın Mısır'la olan dış ticareti de gelişmiştir. Mısır, Sudan'dan fildişi, devekuşu tüyü, sakız, deri, hayvanlar ve diğer bazı ürünleri de ithal etmişlerdir Mısır'ın Sudan'a ihraç ettiği en önemli mallara gelince, bunların çeşitli kumaşlar, baharatlar, parfümler, kozmetikler, kâğıt, sabun ve metal aletlerin olduğu görülmektedir.⁶⁹ Mısır ve Sudan arasındaki ticaret, Osmanlı döneminde büyük ölçüde genişlemiştir. Avrupalı tüccarlar için bin ticarethane varken buna kıyasla yerel tüccarlar için üç bin ticarethanenin varlığından bahsetmek mümkündür.⁷⁰

Sudan'ın Osmanlı dönemindeki dış ticareti, sadece Mısır ile sınırlı kalmamış, başta Habeşistan, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika olmak üzere diğer komşu ülkeleri de içine almıştır. Sudan ve Habeşistan arasında ticaret, özellikle de kahve ticareti gelişmiştir. Kalabat Pazarı, iki ülke arasında önemli bir geçiş olarak ortaya çıkmıştır.⁷¹

Arap Yarımadası ile ticarete gelince, Sevakin bunda önemli bir rol oynamıştır. Hicazlılar, özellikle Hac mevsiminde sudan tasarruf etmek için Sudan'dan, altın, sakız, mısır, çeşitli gıda maddeleri ve deri ürünleri ithal etmişlerdir. Sudan'a Kızıldeniz üzerinden ithal edilen mallar ise kumaş, cam, baharat, sabun ve metal ürünleri olmuştur.⁷² Kızıldeniz bölgesindeki ticaretin gelişmesi, başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların bölgeye yönelmelerinin artmasına neden olmuştur. Çünkü İngilizlerin arzusu, İngiliz tacının mücevheri olan Hindistan'a giden ticaret yollarını güvence altına almak şeklinde tezahür etmiştir. O dönemde Sudan'da bulunan gümrük sistemine gelince, Sudan'da bu devirde uygulanan düzen, Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük sistemi ile uyumlu hale gelmiştir.⁷³

4.2. Tarım Faaliyetler

Sudan'da Osmanlı yönetimi ilk yıllarından itibaren tarımı geliştirmek için çalışmalara başlamıştır. Bu konuda gerçekten kapsamlı modernizasyon paketleri hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu çerçevede yeni ürünler tanıtılarak tarımsal çeşitliliğin artırılması amaçlanmış ve ziraî faaliyetler kapsamlı olarak çiftçilere anlatılmıştır. Türklerin Sudan'a girmelerinden önce bölge, tarım arazisi ve bol su kaynakları gibi büyük bir tarımsal potansiyele sahiptir. Ancak modern tarım tesislerinden yoksun bir halde olduğu da aşîkârdır. Sudan-

⁶⁸ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 104.

⁶⁹ Hüseyin, Abdullah, *es-Sudan min et-Tarih el-Kadim alâ Rihlat el-biasa el-Misriya*, 1.cilt, ilk baskı, Kahire, 1935. s.155.

⁷⁰ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 165.

⁷¹ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 199.

⁷² Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 228.

⁷³ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 239.

lıların üretim faaliyetleri sadece sakız, susam, mısır ve hayvancılık ürünlerine dayanmakta ve tarım, sınırlı bir yapıya ve daha da önemlisi yağmura bağlıydı. Ancak Osmanlı döneminde Nil'in akarsu kaynakları ve Sudan toprakları üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, sulama sistemlerinin gelişmesinin yolunu açmıştır. Su depolamak için rezervuar ve barajlar yapılarak, kanallar ve dereler kazılmış, böylelikle yağmurla sulama yerine sürdürülebilir bir sulama sistemi getirilerek tarımsal genişleme sağlanmıştır.⁷⁴

Sudan'da tarım, Osmanlı döneminde önemli gelişme göstermiştir. Bu dönemde Mısır'dan bir grup çiftçinin Sudanlıları tarım konusunda eğitmek için gönderildiği görülürken bazı Sudanlıların da, modern tarım yöntemlerini öğrenmek için Mısır'a gittikleri görülmüştür. Böylece buğday, arpa, şeker kamışı, pirinç, fasulye, çivit ve pamuk gibi yeni tarımsal ürünler de Sudan'a girmiştir.⁷⁵

Kuzey Sudan'da buğday ve çivit ekiminde büyük başarı sağlanmıştır. Mavi Nil bölgesinde şeker kamışı ekimi, Orta Sudan'da ise pamuk ekiminde başarılı sağlanmıştır Pamuk üretimi Berber, Hartum, Sinnar, Taka ve Gedaref şehirlerinde gelişmiştir. Öyle ki tek başına 1872'de Taka'da yetiştirilen miktar 36.600 akreye ulaşmıştır. 1873 yılında Berber ve Dongola'da ise 1873'te ekili alan 9.885 dönüme kadar uzanmıştır. Yine 6.590 su çarkı ile sulama yapılarak pamuk verimi 12.356 kantara kadar ulaşmıştır. Hartum ve Sinnar'a gelince, aynı yıl pamuk mahsulü üç bin kantara ulaşmıştır⁷⁶

Sudan'da pamuk yetiştiriciliğindeki büyüme, pamuk ticaretinin gelişmesine de yol açmış ve Gedaref, önemli bir merkez haline gelmişti. Pamuğun Sudan dışına satılmasında da Sevakin Limanı önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca bu dönemde Türkler, Arap sakızı yetiştirip Mısır'a ihraç etmişlerdir.⁷⁷ Osmanlı döneminde Sudan'daki tarımsal gelişmelerle birlikte tarım endüstrileri, özellikle bitkisel yağ endüstrisi ortaya çıkmıştır. Türkler, Hartum'da yağ üretimi, el-Kâmilin şehrinde şeker üretimi ve Berber'de çivit üretimi için fabrikalar kurmuşlardır.⁷⁸ Berber bölgesinde yer alan çivit fabrikalarının üretim verilerine bakıldığında sürekli ve etkileyici bir büyüme fark edilmektedir.⁷⁹

Osmanlı yönetimi, halkı tekstil endüstrisi konusunda eğitmek için Mısır'dan teknisyenler getirtmiştir. Pamuğun ekimi ve giysi haline getirilmesi, özellikle Sudan Damour elbisesi, Sudan endüstrisinde bir devrime yol açmış ve günümüze kadar gelen Osmanlı döneminin özelliklerinin korunmasına yardımcı olmuştur. Ekstraksiyon fabrikaları ile bitkisel boyalar ve renklere dair üretim teşekkül etmiştir. Bu fabrikaların izleri hala Gedaref, Sinnar, güney Hartum, Şendi, Refa'a ve diğerlerinde de görülmektedir.⁸⁰

⁷⁴ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, s. 101.

⁷⁵ Hasan, Yusuf Fadl, *Melamih el-Alakat es-Sudaniyye et-Turkiyye*, s. 124.

⁷⁶ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, s. 101.

⁷⁷ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 102.

⁷⁸ Hamadna Allah Mustafa Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, 1. Baskı, Dar el-Maarif, Kahire, 1985, s. 199, 125.

⁷⁹ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 103.

⁸⁰ el-Cebri, *Fi Şe'nillah ev Tarih es-Sudan kema Yervih Ehluhu*, s. 23.

Sakız, Sudan'ın yurt dışına ihraç edilen en önemli ürünü haline gelmiştir. Türkler, Sudan'ın meşhur Arap zamkına da ilgi duymuşlardır. Arap zamkı, gıda ve ilaç endüstrilerine katkısı nedeniyle Avrupa'da büyük bir talep görmüştür. Mısır'da İskenderiye Limanı üzerinden Avrupa'ya Arap zamkı ihracatı yapılmıştır. Bu noktada 1843'te Kordofan'daki Arap zamkı mahsulü 18.275 kental'e ulaşmıştır.⁸¹

Türkler tarafından bu dönemde birçok sebze türü de ülkeye tanıtılmış; portakal, limon, nar, üzüm gibi çeşitli meyve ağaçları dikilmiştir. Bu meyvelerin ilk üretiminde elde edilen mahsul 1833'te ihraç edilmiştir.⁸² Bahçelerin koordine edildiği de görülmektedir. Türkler, kış mevsiminde incir ve üzüm gibi pek çok meyvenin yetiştiği başkent Hartum'da büyük bahçeler inşa etmişler, ayrıca şehrin bahçelerine portakal, limon, muz ve palmyeler de ekilmiştir.⁸³

Meyve, Hartum'un gıda üretimlerinden biri haline gelmiş ve şehrin pazarlarında yaygın olarak bulunan bir meyveye dönüşmüştür. Türklerin Sudan'a girmesiyle Sudanlılar, evlerinin bahçelerine meyve ağaçları dikmişler ve bu adet ülkede yayılmıştır. Yine Türkler, Mısır'dan meyve ağaçları getirip Hartum'da halka dağıtmışlardır.

4.3. Hayvancılık

Tarımın yanı sıra inek, koyun, keçi ve deve gibi hayvan varlığına sahip olmasıyla da ünlü olan Sudan'da, bu hayvanları geliştirmek ve korumak isteyen Osmanlı yetkilileri, hayvanları hastalıklardan korumak için sağlık ocakları kurmuşlardır. Hayvansal üretimi geliştirmek için yurt dışından koç ve koyun türleri de ithal edilmiştir. Ayrıca Mısır'dan Sudanlılara hayvan derilerini modern yöntemlerle işlemeyi öğretmek üzere eğitim amaçlı uzmanlar göndermişlerdir.⁸⁴

Sonuç

Türklerin 1821'de Sudan'ı fethetmelerinin adından bölgede sosyal, ekonomik ve politik hayatın çehresinde modern ve medenî bir seviyeye doğru değişim yaşanmıştır Türkler; modern, idari ve adli sistemleri ilk kez bu devirde Sudan'a getirmişlerdir. Sudan, böylece daha modern ve yeni bir sistemle tanışmıştır. Türkler, Sudan'daki varlıkları esnasında önemli başarılar elde etmişlerdir. Sudan'ın mevcut sınırları belirlenmiş ve daha önce ismi duyulmayan bir yer olan Hartum, Sudan'ın başkenti ve idari merkezi haline gelmiştir. Hartum, Türklerin Sudan'daki en önemli başarılarından biri olarak kabul edilmiş ve modern şehirler tarzında Türkler tarafından kurulmuştur. Türkler, Hartum'un yanı sıra modern tarzda başka şehirler de kurmuşlardır. Osmanlı

⁸¹ Hamadna Allah Mustafa Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s.199.

⁸² Hassan Ahmed İbrahim, *Muhammed Ali fi es-Sudan*, Dar et-Taalif ve et-Terceme ve en-Neşr, Hartum, Tarihsiz, s. 137.

⁸³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 50.

⁸⁴ Şevki el-Cemal, *Tarih Sudan Vadi en-Nil, Hadaratuh ve Alağatuh bi Misr min Akdam el-Usur ilâ Vaktina el-Hadır*, c. 2, 1. baskı, Anglo-Mısır Kütüphanesi, Kahire, 1969, s. 43.

döneminde yaşanan gelişmelere bağlı olarak çok sayıda yabancıncının Sudan'a girmesi ve yabancı ülkelerin bazı konsolosluklarının açılmasıyla Sudan içine kapalı bir durumdan çıkarak dış dünyaya açılmıştır.

Türkler, merkezi sistem ve ademî merkezîyetçi sistemin birlikte uygulandığı modern idari sistemleri kurmuşlardır. Merkezi olmayan sistem, Sudanlılara hükümete katılma fırsatı vermiştir. Böylece onlar deneyim kazanmışlar ve üst düzey pozisyonlarda çalışma şansı elde etmişlerdir. Türklerin, Sudanlıları yönetime katma politikası, daha sonra İngiliz işgali sırasında Sudan'daki işlerin millileştirilmesi politikasına da katkıda bulunmuştur. Merkezi ve ademî merkezîyetçi sistem arasında oluşan düzene rağmen, ülke başkent Hartum'dan yönetilmiştir. Sudan'ın önceden ayrı emirlikleri varken Türklerden sonra merkezî birlik içinde bir yapı oluşturulmuştur. Türkler, Sudan'ı geliştirmek ve çağdaşlaştırmak için Avrupalı uzmanlardan yardım da almışlardır. Bütün bu faaliyetlerin ardından Sudan, dış dünyayla tanışarak Batı'ya açılmıştır.

Türkler, Sudan'da modern eğitimin ilk çekirdeğini oluşturan okulların Hartum'da açılmasıyla eğitimi yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca Türkler, Sudan'da tarımı geliştirmişler, modern teknolojileri ve yeni mahsulleri ülkeye tanıtmışlardır. Bitkisel yağ endüstrisi gibi tarımla ilgili bir endüstri kurulmuş ve hayvancılığın gelişimine de dikkat çekmişlerdir. Bu sahalardaki faaliyetler ise Sudan'ın iç ve dış ticaretinin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca Türkler, Sudan'a siyasî, iktisadî, içtimâî ve kültürel etkisi büyük olan demiryolları, telgraf, posta ve matbaa gibi modern iletişim ve ulaşım vasıtalarını da taşımışlardır. Türkler, Sudan'dan ayrıldıktan sonra İngilizler bölgeyi işgal etmişlerdir. Bölgedeki işgali kalıcı hale getirmek için Türkler tarafından oluşturulan sağlam zemini kullanmışlardır. Öyle ki İngilizler, Türklerin kurduğu demiryolları ve Nil'in kaynaklarını kullanarak Afrika'nın içlerine kadar ulaşabilmişlerdir. İngilizler, Kahire'den başlayan Hartum üzerinden devam eden bir demiryolu hattını Güney Afrika'daki Cape Town'a kadar uzatmışlardır.

Kaynaklar

- ABU ALİ, Ahmed bin Al-Hajj: *Mahtutat Kâtib eş-Şuna fî Tarih es-Saltana elsinaria ve el-İdare el-Misriyye*, Tahkik: Al-Shater Busaili Abdul Jalil, Dar İhya el-Kitab Al-Arabi, Kahire, 1961.
- AHMED, Ahmed Sayed Ahmed: *Tarih Madinat el-Hartum: That Al-Hukm el-Mısır, 1820-1885*, Dar el-Kutuba Yayınları, 2000.
- ÂŞÜR, S. A: *el-'Asr el-Memâlikî fî Mısır ve's Şâm*, Kahir, 1976.
- BEYKBAŞI, Salim Kubtan: *rihla 'ilaa 'aeali el-niyl el'abyad 1839-1840, elmuasasa elarabiye lildirasat ve elneşr*, Beyrut, 2002.
- EL-CABRİ, Muhammed Ahmed: *Fî Şe'nillah Ev Tarih es-Sudan Kema Yarvih Ehluhu*, Dar el-Fikr el-Arabi, Kahire, 1947.
- EL-CEMAL, Şevki: *Tarih Sudan Vadi en-Nil, Hadaratuh ve Alakatum bi-Misr min Akdem el-Usur alâ Vaktina el-Hadır*, c. 2, Anglo-Mısır Kütüphanesi, Kahire, 1969.
- COLLINS, Robert: *A History Of Modern Sudan*, Cambridge University, 2008.

- DİRAR, Saleh Dirar: *Tarih es-Sudan El-hadis*, Al-Hayat Kütüphanesi, Beyrut, 1968.
- AL-GHANİM, Süleyman Muhammed: *Kıra'a Cedide li-Siyaset Muhammed Ali Paşa et-Tavassuiyye (1811-1840) fi el-Cezira el-Arabiyye ve es-Sudan ve el-Yunan ve Suriye*, el-Merkez es-Sekafi el-Arabi, el-Daar el-Bayda, 2004.
- HAMİDA, Bashir Koko: "el-Hidiv İsmail ve el-talim ed-Dini ve el-Medeni fi es-Sudan 1863-1879", *Mecellat Dirasat Sudaniya*, c. 16, S. 2, Hartum, 1982.
- HASAN, Yusuf Fadl: *Melamih el-Alakat es-Sudaniyye et-Turkiyye*, Afrika ve Asya Araştırmaları Enstitüsü, Hartum, 2004.
- HASAN, Yusuf Fadl: *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-şarkî (1450-1821)*, Hartum, SUADTek Limited, 2003.
- HILL, Richard: *Egypt in the Sudan*, London, 1959.
- HOLT, P. M.: *A Modern History of the Sudan*, London, 1961.
- HÜSEYİN, Abdullah: *es-Sudan min et-Tarih el-Kadim alâ rihlat el-Biasa el-Misriyye*, c. 1, Kahire, 1935.
- İBRAHİM, Hassan Ahmed: *Muhammed Ali fi es-Sudan*, Dar et-Telif ve el-Terceme ve en-Neşr, Hartum, Tarihsiz.
- KAVAS, Ahmet: *Sudan, DİA c. 37*, İstanbul, 2009.
- KERKÜKLÜ Mehmed Mihrî: *Rihlat Misr ve el-Sudan*, Matbaat el-Hilal, Kahire, 1914.
- LUDWIG, Emil: *The Nile The Life Story of A River*, Garden City Publishing, New York, 1935.
- MOOREHEAD, Alan: *The White Nile*, The Reprint Society, London, 1960.
- MOOREHEAD, Alan: *The Blue Nile*, Hamish Hamilton, London, 1922.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara, TTK Yayınları, 1996.
- RAMAZAN, Muhammed Rifat: *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alakat beyn Misr ve ed-Devletu el-Osmaniyye hatta âm 1863*, Matbaat Lecnat el-Beyan el-Arabi, al-Kahirata, Kahire, 1955.
- EBU SALİM, Muhammed İbrahim: *Tarih el-Hartum*, Dar el-Jeel, Beyrut, 1979.
- ŞUKRİ, Muhammad Fuad: *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, Dar Al-Fikr el-Arabiyye, 1971.
- ŞUKAYR, Na'üm: *Tarihu's-Sudan*, Matbaatu Dari'l-Cil, Beyrut, 1981.
- ŞÜBEYKE, Mekki: *es-Sudan Abre'l-kurûn*, Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire, 1964.
- UTKU, Nihal Şahin: *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınlar, İstanbul, 2012.
- YILMAZ, Tuğrul Oğuzhan: "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 118, s. 233, Mart-Nisan 2018, s. 147-180.
- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, *Osmanlı İdaresinde Sudan*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

Extended Abstract

Contribution of Turks to the Development of Sudan In The 'Turkiye Period' (1821-1885)

With the entry of the Turks in 1821, there was a change in the face of social, economic and political life in Sudan from a low level to a modern, civilized level. The Turks; They brought modern, administrative and judicial systems to Sudan for the first time in this period. Thus, Sudan became acquainted with a more modern and new system. The Turks achieved important successes during their existence in Sudan: the definition of Sudan's current borders and the establishment of the city of Khartoum, the country's center became the capital. Khartoum, a small village for fishermen, was quickly turned into a habitable place by the Turks with its bazaars, mosques and other administrative buildings. Hurşid Pasha had a mosque and army barracks built here in 1826 and established some important state institutions in Khartoum. The Presidential Palace, which is still in use today, as well as a hospital, gunpowder factory, a large arsenal was established and ammunition production was carried out here. An iron foundry, shipyard, and warehouse for merchandise were also built in this process.

Since the Ottoman Empire was a state consisting of a series of bureaucratic mechanisms, it immediately established some state institutions in the places it conquered. The new administration enabled the establishment of an interregional state bureaucracy in Sudan for the first time. With the Turkish conquest, for the first time in modern Sudanese history, north and south were united as a single political entity. With the formation of Ottoman institutions, the borders of today's contemporary Sudan (as it was before partition) began to take shape. Urbanization and centralization gained a new momentum during the Ottoman period. The emergence of the modern administrative organization in Sudan was connected with the Ottoman rule (1821-1885), as we mentioned earlier, under the Ottoman rule the Sudanese lands became a single political and administrative unit under a modern administrative system.

The Turks established modern administrative systems in which the central system and the decentralized system were applied together. The decentralized system has given Sudanese the opportunity to join the government so they can gain experience and Sudanese have the chance to work in senior positions. The Turks' policy of joining the Sudanese government also contributed to the Sudanization of affairs in Sudan during the British occupation. Despite the order formed between the centralized and decentralized system, the country was administered from the capital, Khartoum. While Sudan had separate emirates before, a central unity was formed after the Turks. Turks also got help from European officials to develop and modernize Sudan, thus Sudan opened up to the West by meeting the outside world.

Europeans entered Sudan under Ottoman rule, and various factors helped. These are: the security and stability that Sudan witnessed under Otto-

man rule, the development of transportation means connecting Sudan, Egypt and the outside world, the trade boom in Sudan caused large numbers of European merchants to enter Sudan by taking advantage of foreign concessions. The oldest of these consulates is the French Consulate, which was opened in 1839. After that, the Austrian Consulate was opened in 1853 and then the British Consulate in 1858. In addition to these consulates, consulates to other countries including Italy, America, Greece and others have become operational.

Civil or modern education first entered Sudan during the Ottoman period. The first modern school in Sudan was opened in 1853 during the reign of Khedive Abbas Pasha. In these schools, the children of Turkish and Egyptian employees and the children of Sudanese notables received education together. During the Ottoman period, Sudan also witnessed a new type of education with foreign schools supported by missionaries. The missionaries began their activities in Sudan in 1843 with the opening of a school in Khartoum to educate the children of Europeans.

The idea of building a railway line in Sudan first coincided with the period of Muhammad Ali Pasha. However, this idea, which could not be realized at that time, came to life with the start of railway construction during the reign of Khedive Ismail Pasha. During the reign of Ismail Pasha, he made some attempts to modernize Sudan. In 1863, during the reign of Khedive Ismail Pasha, the Sudan Company was established. The purpose of this company was to build railways and revitalize river transport. The Sudan Company is a limited liability company with a capital of five million francs, financed by financial institutions in Europe.

The first post office in Sudan was opened in 1867 in Suakin and Vadi Halfa during the Ottoman period. In addition to the postal service, a telegraph line network was also established to connect Sudan with Egypt and other parts of Sudan on the other. The line from Cairo to Khartoum was the most important telegraph line.

One of the achievements of the Turks in Sudan is the printing press. The Sudanese learned the printing press for the first time with the Turks. The Turks brought a small lithograph to Sudan to print financial documents and other official documents. Thanks to this printing house, the printing and publishing movement developed in the country.

During the Ottoman period, trade in Sudan experienced a great boom with the establishment of security and stability, the development of transportation vehicles and the enrichment of Sudan's various resources. With the opening of the Suez Canal in 1869, the port of Suakin increased in importance, which led to the development of trade in Suakin, and numerous Sudanese and European trading agencies were established. Suakin was connected to a road network that had a significant impact on commercial movement with various parts of Sudan. Sudan's foreign trade during the Ottoman period was not only limited to Egypt, but also included other neighboring countries, primarily Abyssinia, Arabian Peninsula and North Africa.

Agriculture in Sudan showed significant development during the Ottoman period. In this period, it is seen that a group of farmers from Egypt were sent to train Sudanese in agriculture, while some Sudanese went to Egypt to learn modern farming methods. Thus, new agricultural products such as wheat, barley, sugarcane, rice, beans, indigo and cotton entered Sudan. With the agricultural developments in Sudan during the Ottoman period, agricultural industries, especially the vegetable oil industry, emerged. The Turks established factories for oil production in Khartoum, sugar production in al-Kamilin and indigo production in Berber. In Sudan, which is famous for having a large animal population such as cows, sheep, goats and camels in addition to agriculture, the Ottoman authorities, who wanted to develop and protect these animals, established health centers to protect animals from diseases and epidemics.

Turks expanded modern education in Sudan with the opening of schools in Khartoum, which formed the first core of modern education in Sudan. In addition, the Turks developed agriculture in Sudan and introduced modern technologies and new crops to the country. An agro-related industry was established, such as the vegetable oil industry, and attention was also paid to the development of livestock. Sudan's internal and external trade also developed. In addition, developments in modern communication and transportation such as railways, telegraph, postal and printing press, which had a great political, economic, social and cultural impact on Sudan for the first time, took place in this period.